

नेपालको संस्कृत साइनो

॥ राजकुमार बानियाँ

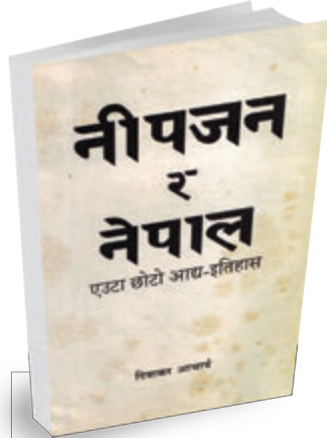
स्कूल-कलेजको परीक्षामा सोधिने निकै बासी प्रश्नजस्तो लाग्छ, 'नेपाल शब्दको अर्थ के हो?' तर, यही बासी प्रश्नमुखी ताजा अनुसन्धान लिएर आएका छन्, अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयका नेपाली प्राध्यापक दिवाकर आचार्य। उनको अनुसन्धानमूलक पुस्तक हो, *नीपजन र नेपाल, एउटा छोटो आद्य-इतिहास*।

नेपाल शब्द चलनचल्तीमा कसरी आयो भन्नेबारे सन् १८४७ देखि नै विद्वानहरूले भीनामसिना प्रमाण र उल्का अनुमानका भरमा माथापच्ची गरिरहेकै छन्। मुख्यतः यसमा दुई धार देखिन्छन्, तिब्बती अर्थात् भोट-बर्मेली र भारोपेली अर्थात् संस्कृत भाषा। कमलप्रकाश मल्ललगायत केही संस्कृतविज्ञले भोट-बर्मेली भाषा परिवारबाट 'ने'को अर्थ ऊन र 'पाल'को अर्थ घरका रूपमा व्युत्पत्ति सिद्ध गर्न खोजेका छन् भने दिवाकर आचार्यलगायत विद्वान्को कौंसिस भारोपेली परिवारबाट व्युत्पत्ति खोज्ने छ।

नेपाल शब्दको व्युत्पत्ति खोज्ने पहिलो आधुनिक प्रयास हो, क्रिस्टियन लासेनको पुस्तक *इन्डिस्चे आल्टेर्टुम्स्कण्डे*। त्यसमा 'नीप' शब्दमा घर वा वासस्थान बुझाउने संस्कृत शब्द 'आलय'को छोटो रूप 'आल' जोडिएर नेपाल शब्द बनेको दावी गरिएको छ। नीप शब्दको अर्थचाहिँ पहाडको तल्लो भागमा अवस्थित वासस्थानका रूपमा लगाइएको छ। उनलाई पछ्याएका लरेन्स अस्टन वाडेल, सिल्वाँ लेभी आदि पश्चिमा विद्वान्ले ठोस मत दिन सकेनन् र अर्थ स्पष्ट गर्न सकेनन्।

लेभीले 'नेवार' शब्दबाट 'नेपाल' बनेको अड्कल लगाए। जबकि, नेवार शब्द मल्लकालमा मात्रै चलनचल्तीमा आएको शब्द हो। बल्ल संस्कृत धारबाट अर्थ खोज्न आइपुगे, नेपाली विद्वान् ज्ञानमणि नेपाल। नेपाल शब्द संस्कृत भन्ने थाहा पाए पनि व्याकरणको ज्ञान नहुँदा लेभी त्यसको व्युत्पत्ति केलाउन सफल नभएको उनको तर्क रह्यो। नेपाल शब्दको निर्वाचन गर्दा 'नीप' र 'आल' शब्द जोड्नु अझ 'आल'लाई प्रत्ययको साटो समानार्थक मान्नु ज्ञानमणिको त्रुटि भएको जिकिर छ, दिवाकरको।

यहाँनै ज्ञानमणि र दिवाकरबीच ०५६ सालताका *गरिमा* पत्रिकामा क्रियाप्रतिक्रिया, खण्डनमण्डन र शास्त्रास्त्र चलेको तथ्य स्मरणीय

नीपजन र नेपाल
एउटा छोटो आद्य-इतिहास

लेखक : दिवाकर आचार्य
प्रकाशक : मार्टिन चौतारी
पृष्ठ : ६८
मूल्य : २०० रूपैयाँ

छ। खास गरी ०४० मा ज्ञानमणिले नेपाल निरुक्तमा दिएको व्याख्या सही र सटीक हुन नसकेको अनि कतिपय महत्त्वपूर्ण सामग्री छुटाएको पाए दिवाकरले। तर, ज्ञानमणिले दिवाकरलाई 'वाजे' भन्दै महेशराज पन्तले उचालेर लेखाएको आरोप पनि लगाए। महेशराजका चेला दिवाकरले ज्ञानमणिले भनेजस्तो बुद्धको समयमै नेपाल यही नामले जानिन्थ्यो भन्न अहिलेका सामग्रीबाट सम्भव नभएको दावी पनि गरे।

त्यतिबेलादेखि नै दिवाकरले उत्तर अर्धवेद, महाभारत र प्राचीनतम पुराण आदि संस्कृत साहित्य खोतलेर संस्कृतको धारबाट यसबारे खोज-अध्ययन अघि बढाएका हुन्। प्रस्तुत पुस्तक त्यसैको प्रतिफल हो। नेपाल शब्दको प्रयोग कहाँ कहाँ भयो? नीपबाट नेपाल कसरी बन्यो? सही व्युत्पत्ति के हो? नीप/नेप र नेमुनि को हुन्? नीप शब्दको अर्थ के हो? नीपहरूको पेसा पशुपालन कति कल्पना हो, कति यथार्थ? पौराणिक नीपवंशको वंशवृक्ष कस्तो थियो? नीपहरूको विलयन र गोपाल, किराँत आदिको अभ्युत्थान कसरी भयो जस्ता प्रश्नको एकमुट्ट जवाफ पुस्तकमै छ।

'आल' संस्कृतमा मात्र नभई भारोपेली परिवारका अरू भाषामा समेत भेटिने अत्यन्तै उत्पादक प्रयत्य हो, नीप शब्द नि उपसर्ग र पानी बुझाउने अर्ध शब्द जोडिएको छ। यसको यौगिक

अर्थ पानी नजिकको होचो र गहिरो ठाउँ हुन्छ,' प्राक्कथनमा दिवाकरको कथन छ, 'भारोपेली भाषाविज्ञान र संस्कृत व्याकरणका नियमका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिने नेपालजस्ता स्थाननामलाई भारोपेली शब्द भनी स्वीकार्नुको विकल्प म देखिन्नँ।'

नेपाल शब्द वैदिक साहित्य एवं प्राचीन पुराण साहित्यसम्म भेटिन्छ। महाभारतको समालोचनात्मक संस्करणमा पनि कर्णको दिग्विजयको प्रसंगमा नेपाल विषय अर्थात् नेपाल प्रदेशको उल्लेख छ। नेपाल शब्दको प्रयोग इस्वीको चौथो शताब्दीका राजा समुद्रगुप्तको प्रयाग स्तम्भलेखमा समेत पाइएको छ। त्यही कालखण्डको सुश्रुतसंहिता र कौटल्यको अर्थशास्त्रमा पनि नेपाल शब्दबाट बनेका औषधि र अन्य उपभोग्य वस्तुको नाम परेको छ।

नेपाल शब्द चलनचल्तीमा आउनुअघि नीप शब्दले नीपजन र तिनको बसोवास क्षेत्र दुवैलाई बुझाउँथ्यो। लेखकको अध्ययनमा नेपाल शब्दको मूल 'नीप' हो। आर्यजन नीपहरू दक्षिण-पश्चिमबाट किराँतहरूसँग कूम जोर्न यहाँ आइपुगे र बिस्तारै देश नै यिनकै नामले चिनियो। नेपाल शब्द चल्तीमा आएको केही समय नीप शब्द चले पनि पछि, देश र बासिन्दा दुवै अर्थमा यसको प्रचलन हरायो। नीप र नेपाल बंग र बंगाल समकक्षी शब्द हुन्।

नेपाल शब्द निर्माणको शुद्ध प्रक्रिया प्रस्तुत गरिएको छ, पुस्तकमा। नीप संघशासक पशुपालक गणजाति होइनन् भन्ने प्रमाण पनि दिइएको छ। खासमा यो पुस्तक वैदिक तथा पौराणिक सामग्रीको विवेचन गरी लिच्छविकालअघि नीपहरूसम्मको धूमिल आद्य इतिहास अर्थात् प्रोटो हिस्ट्री हो। लेखकले यसमा सतर्क रचनात्मक कल्पना पनि गरेका छन्। लेखकको परिश्रम कति फलिलिन्छ, भने यति सानो पुस्तकमा ९० वटा फुटनोट र सयभन्दा बढी सन्दर्भ सामग्री छन्।

प्राज्ञिक अनुसन्धान अटुट प्रक्रिया हो। यस्तो अनुसन्धान कहीं पनि टुंगिँदैन। त्यसैले यसलाई नै अन्तिम मान्न सकिँदैन। नेपाल शब्दसम्बन्धी अन्योललाई निकर्वाल गर्ने सन्दर्भमा क्रिस्टियन लासेनभन्दा ज्ञानमणि एक पाइला अनि ज्ञानमणिभन्दा दिवाकर एक पाइला अगाडि बढेको भने स्वीकार्नै पर्छ। नेपाल अध्ययनका लागि यो पुस्तक एउटा गहकिलो पठनसामग्री हो। ♦